

Olsztyn dzielił skomplikowaną historię z całą Warmią i dawną krainą Prusów. Przez ponad 600 lat istnienia kilkakrotnie zmieniał przynależność państwową, ścierały się na jego terenie wpływy etniczne, kulturowe i religijne. Poznanie intrygujących dziejów miasta pozwoli nam lepiej zrozumieć mozaikę jego współczesnej złożoności.

Zanim na podbitych terenach Prusów założono miasto, ludzie zamieszkiwali te ziemie przez tysiąclecia. Świadczą o tym odnalezione ślady osadnictwa, z których najstarsze są datowane na 7 tys. lat p.n.e. W obecnych granicach Olsztyna odkryto także osiedla z epok neolitu, brązu i żelaza. Z czasów osadnictwa pruskiego zachowały się grodziska, m.in. nad jeziorem Ukiel, w Tracku oraz w Lesie Miejskim (Sądyty), w Kortowie odnaleziono zaś cmentarzysko gockie.

W XIII w. tutejsze tereny, zamieszkiwane przez pruskie plemię Galindów, zostały podbite przez zakon krzyżacki. Zgodnie z traktatem z 1243 r. przekazano je biskupstwu warmińskiemu, by weszły w skład części należnej Kapitułce Warmińskiej na przełomie 1346 i 1347 r.

Pierwsza strażnica w zakolu Łyny została wybudowana prawdopodobnie jeszcze w 1334 r. przez warmińskiego wójta krajowego Henryka von Lutera. Od 1347 r. w jej miejscu wznoszono już okazały zamek kapituły. O osadzie, która rozwijała się przy nim, wspomniano w źródłach pisanych po raz pierwszy w 1348 r.

Założenie i pierwsze lata Olsztyna

Przywilej lokacyjny Kapituła Warmińska wystawiła we Fromborku 31 października 1353 r. Zasadźcą miasta i jego przyszłym sołtysem został Jan z Łajs, który w późniejszym czasie za zasługi dla osadnictwa otrzymał szlachectwo i stał się ważną osobistością Warmii.

Miastu nadano miano Allenstein, od pruskiej nazwy Łyny – Alna (co znaczy „łania”). Niemieckie słowo „stein” w tym znaczeniu tłumaczone jest natomiast jako „zamek”. Obecna nazwa to spolszczenie pierwotnej, używanej przez tutejszą ludność od wieków.

Miasto zostało założone na prawie chełmińskim, na 178 łanach (1 łan to 16,8 ha). W związku z szybkim rozwojem, już 4 maja 1378 r. kapituła wydała akt, na mocy którego teren Olsztyna został rozszerzony w kierunku północno-wschodnim. Z czasem ciąg murów obronnych z tej strony zamknięto Bramą Górną, nazwaną potem Wysoką i zachowaną do dziś.

W obwarowaniach miejskich były jeszcze bramy – Dolna i Młyńska oraz Furta Wodna. Przed bramami, które łączył główny ciąg komunikacyjny, zaczęły się rozwijać Przedmieścia – odpowiednio Górne i Dolne.

Spośród innych inwestycji ówczesnego Olsztyna do końca XIV w. ukończono też pierwsze skrzydło zamku i wzniesiono korpus kościoła św. Jakuba. Powstała również siedziba władz miasta, w miejscu której obecnie stoi południowe skrzydło Starego Ratusza z około 1500 r. Pierwsza wzmianka o Radzie Miasta pojawiała się w 1404 r.

Na froncie wojen polsko-krzyżackich

XV w. w historii miasta zdominowały konflikty pomiędzy zakonem krzyżackim a Polską. Podczas wielkiej wojny w 1410 r. administrator olsztyńskiego zamku poddał go królowi polskiemu. Po zakończeniu zmagania Olsztyn wrócił pod zwierzchność krzyżacką. Jednak już kilka lat później – w 1414 r. podczas wojny głodowej – wojska króla Jagiełły obrabowały miasto.

Do kolejnych starć doszło tutaj podczas wojny trzynastoletniej, wywołanej przez Związek Pruski, do którego Olsztyn przystąpił w 1440 r. Na początku 1454 r. mieszczanie przejęli zamek. Wskutek zdrady kanoników półtora roku później miasto i zamek zajęli Krzyżacy. Po kolejnych perypetiach i przejściu biskupa warmińskiego na stronę polską, od końca 1463 r. w Olsztynie stacjonowała załoga królewska. Zawarty w 1466 r. II pokój toruński poddał miasto wraz z całą Warmią pod panowanie Korony Polskiej. Nie zakończyło to jednak konfliktu i już w 1478 r. Olsztyna dosięgły działania „wojny księżej”, toczonych przez biskupa warmińskiego Mikołaja Tungena z królem polskim.

Ostatnia odsłona trwającego ponad 200 lat konfliktu miała miejsce w latach 1519-21. Na początku 1521 r. krzyżacki podjazd próbował zdobyć miasto. Atak został jednak odparty, zaś odpowiedzialnego za przygotowania wojenne ówczesnego administratora dóbr Kapituły Warmińskiej Mikołaja Kopernika obwołano obrońcą Olsztyna.

Wiek złoty i wiek upadku

Wielki astronom pełnił tu obowiązki administratora w latach 1516-19 i 1520-21. Zajmował się m.in. zasiedlaniem okolicznych wsi, napisał traktat o pieniądzu i prowadził obserwacje astronomiczne. Pamiątką po tych ostatnich jest wykonana jego ręką tablica na ścianie zamkowego krużganka.

Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego i hołdzie pruskim w 1525 r. nastąpiły dziesięciolecia pokoju, nazwane tutaj „złotym wiekiem Warmii”. W tym okresie w Olsztynie powstała m.in. kaplica w zamku (1530), Kaplica Jerozolimska na Dolnym Przedmieściu (1565), przebudowano kościół św. Jakuba, w tym podwyższono jego monumentalną wieżę (1596).

Niestety okres prosperity zakończył się wraz z wielkim pożarem w 1620 r., który strawił wszystkie zabudowania z wyjątkiem kościoła i zamku. Kolejną klęską była zaraza w 1624 r.

Choć podczas najazdu Szwedów na Warmię w 1626 r. nie doszli oni do Olsztyna, to echa wojny dotarły także tutaj. A podczas kolejnego konfliktu ze Szwecją w 1656 r. miasto zajęły sprzymierzone z nią oddziały brandenburskie. Dwa lata później wybuchł tu kolejny wielki pożar, a po Szwedach spustoszyli Olsztyn żołnierze austriaccy, co zaowocowało wielkim głodem zimą.

Kolejne pożary (1669, 1708, 1712) i „wizyty” wojsk szwedzkich w trakcie III wojny północnej (1703-04, 1708) dokończyły dzieła zniszczenia miasta, a najbardziej do jego upadku przyczyniła się epidemia dżumy, która w latach 1709-10 zabiła znaczną większość jego populacji.

Na marginesie wielkiej historii

Pomimo tych niesprzyjających okoliczności kościół św. Jakuba wzbogacił się o kaplice przywieżowe (w 1721 r.), a w latach 1756-58 w zamku wybudowano nowe, barokowe skrzydło.

W 1772 r., w wyniku I rozbioru Polski, Olsztyn wraz z resztą Warmii znalazł się w granicach Królestwa Prus. Liczył wówczas 1770 mieszkańców. Po przejęciu przez państwo dóbr kapituły rola miasta uległa marginalizacji.

Kolejny pożar nawiedził Olsztyn w 1803 r., niszcząc część jego zabudowy. Wielka historia ponownie wkroczyła do miasta na początku 1807 r. wraz z armią napoleońską. Sam Bonaparte przebywał w tutejszym zamku raptem przez kilka godzin 3 lutego. Tego samego dnia z wieży kościoła św. Wawrzyńca w Gutkowie obserwował potyczkę swoich wojsk pod Jonkowem. Potem w kościele św. Jakuba jego żołnierze urządzili więzienie dla 1500 jeńców rosyjskich. Ci, aby się ogrzać, spalili wyposażenie świątyni, doprowadzając do jej dewastacji.

Ważną datą dla Olsztyna stał się rok 1818, kiedy to utworzono powiat olsztyński, a zabudowa miasta wyszła poza staromiejskie mury. Nim rozpoczęło ono etap przyspieszonego rozwoju, musiało jeszcze zmagać się z epidemią cholery w 1831 r. i kilkuletnią klęską głodu.

Oblicza dziewiętnastowiecznego rozwoju

W 1836 r. stanowisko burmistrza objął Jakub Rarkowski i piastował je przez 29 lat. Przez ten czas Olsztyn się rozbudował, osuszono pozostałości fosy miejskiej, wybrukowano i oświetlono ulice, otwarto kąpielisko i pierwszą szkołę miejską, założono Kortowo i Jakubowo. Za kadencji kolejnego burmistrza Roberta Zakrzewskiego ukończono szpital miejski (1867) i doprowadzono tory kolejowe (1872).

Najbardziej spektakularny etap rozwoju miasta miał jednak miejsce podczas rządów burmistrza Oskara Beliana, trwających od 1877 r. przez 31 lat. Obszar zabudowy powiększył się w tym czasie trzykrotnie, a ludność miasta wzrosła z 7 tys. do 31 tys. Wśród wielu pomysłów Beliana na rozwój miasta głównym było sprowadzenie wojska. W efekcie tego w ciągu 15 lat powstał tu sztab dywizji, Olsztyn zyskał miano „Kasernopolis” (miasta koszar), zaś odsetek żołnierzy wśród jego mieszkańców sięgnął 17 proc.

Poza tym w mieście zlokalizowano węzeł kolejowy, powstawał przemysł, rozwijało się szkolnictwo, służba zdrowia i sądownictwo. Wzniesiono nowe gmachy publiczne, m.in. nowy ratusz, kościoły: katolicki Najświętszego Serca Pana Jezusa i ewangelicki na Starym Mieście (a potem jeszcze katolicki św. Józefa i ewangelicki garnizonowy), a także całe dzielnice mieszkaniowe.

W 1889 r. uruchomiono gazownię, w 1892 – telefony, w 1898 – sieć wodociągowo-kanalizacyjną, w 1907 elektrownię wodną, która zasiliała m.in. tramwaje miejskie. W 1905 r. Olsztyn stał się siedzibą władz nowej rejencji, na potrzeby których wzniesiono monumentalny gmach.

Niespokojny początek dwudziestego wieku

Belian wstawił się także dławieniem aktywności narodowej i społecznej ludności polskiej oraz walką z kościołem katolickim. Pomimo to w mieście od 1886 r. działała polskojęzyczna „Gazeta Olsztyńska”. Pracował tu wówczas (1893-1900) także kompozytor m.in. „Roty” Feliks Nowowiejski. Innym wybitnym mieszkańcem Olsztyna tego okresu był przyszły architekt Erich Mendelsohn (ur. 1887).

Okres dynamicznego rozwoju zakłóciła I wojna światowa. W 1914 r. do Olsztyna na jeden dzień wkroczyli żołnierze rosyjscy. Po zakończeniu działań wojennych władzę na krótko przejęła Rada Żołniersko-Robotnicza.

O dalszej przynależności państwowej południowych powiatów Warmii i Mazur miał zdecydować plebiscyt, który przeprowadzono w 1920 r. Ze względu na regulacje jego regulaminu korzystne dla strony niemieckiej, prowadzoną przez nią zmasowaną akcję propagandową i szykany wobec ruchu polskiego, wynik nie odzwierciedlał struktury narodowościowej miasta. Na Polskę zagłosowały zaledwie 342 osoby. Ostoją polskości przez kolejne lata stał się Dom Polski, gdzie urzędowały polskie organizacje społeczne oraz „Gazeta Olsztyńska”.

Powojenny zastój, a potem kryzys gospodarczy nie sprzyjały nowym inwestycjom. Powstały jednak teatr (1925) i lotnisko (1926), a franciszkanie wybudowali okazały kościół Chrystusa Króla i św. Franciszka (1927).

Po dojściu do władzy w Niemczech NSDAP w 1933 r. w Olsztynie nasiliła się propaganda nazistowska oraz szykany wobec ludności polskiej i żydowskiej. Poprawie uległa natomiast sytuacja gospodarcza, m.in. w związku z przygotowaniem do wojny. Zabudowano ulice w centrum i na Zatorzu, powstały osiedla mieszkaniowe wokół miasta.

Druga wojna światowa i okres powojenny

W 1939 r. z olsztyńskich koszar wyruszyły oddziały atakujące Polskę. W dniu rozpoczęcia II wojny światowej w mieście uruchomiono trolejbusy. Aresztowano też redaktora naczelnego „Gazety Olsztyńskiej” Seweryna Pieniężnego juniora, który potem został zamordowany w obozie koncentracyjnym Hohenbruch. W ciągu kilku dni zlikwidowano wszystkie polskie organizacje, a w listopadzie zburzono siedzibę „Gazety Olsztyńskiej”. W 1942 r. wszystkich olsztyńskich Żydów wywieziono do obozów zagłady. Chorzy umyślowo ze szpitala w Kortowie byli mordowani sukcesywnie.

W styczniu 1945 r. większość mieszkańców miasta uciekła przed nacierającą Armią Czerwoną. Ta zajęła Olsztyn 22 stycznia i uczyniła go areną mordów, gwałtów i grabieży na pozostałej – w większości polskojęzycznej – ludności. Czerwonoarmiści m.in. wymordowali, w tym paląc żywcem, pacjentów i personel tutejszych szpitali. W lutym podpalili miasto, w wyniku czego 36 proc. jego zabudowy legło w gruzach. Od zniszczenia ocalały kościoły – dzięki postawie ks. Jana Hanowskiego, proboszcza kościoła św. Jakuba.

23 maja 1945 r. Rosjanie przekazali zniszczony Olsztyn polskiej administracji. Na miejsce wysiedlanych dotychczasowych mieszkańców zaczęli przybywać przesiedleńcy z Kresów Wschodnich – z okolic Wilna, Grodna i z Wołynia – a także z centralnej Polski. Odgruzowanie i odbudowa miasta trwała do końca lat 50. ubiegłego wieku.

Budowa nowoczesnego miasta

Olsztyn został stolicą Okręgu Mazurskiego, a od 1946 r. województwa olsztyńskiego. Tutaj przeniesiono też siedzibę biskupstwa z Fromborka (od 1992 r. stało się ono arcybiskupstwem).

W 1950 r. w Kortowie utworzono Wyższą Szkołę Rolniczą. Największą fabrykę regionu – Olsztyńskie Zakłady Opon Samochodowych – uruchomiono w 1967 r. Z okazji 500-lecia urodzin Mikołaja Kopernika w 1973 r. wybudowano planetarium. Kolejne inwestycje związane były z Centralnymi Dożynkami, które odbyły się w Olsztynie w 1978 r.

W 1966 r. do miasta przyłączono Pozorty, Nagórki, Jaroty, Dajtki, Grądek, Track i część Likus. Reszta Likus oraz Gutkowo, Redykajny i Łupstych znalazły się w granicach administracyjnych Olsztyna w 1987 r. Liczba jego ludności przekroczyła 100 tys. na początku lat 70., 150 tys. w 1986, a 170 tys. w 1998 r.

W 1990 r. odbyły się w mieście pierwsze demokratyczne wybory samorządowe. Rok później Olsztyn znalazł się na szlaku pielgrzymki papieża Jana Pawła II. Po reformie administracyjnej w 1999 r. miasto stało się stolicą województwa warmińsko-mazurskiego. W tym samym roku z połączenia trzech tutejszych uczelni powstał Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.